

Громенко Ю.О. Розвиток ідей та уявлень про предмет цивільного права в дореволюційний час і радянський період. *Підприємництво, господарство і право*. 2002. №4. С. 31-33.

Розвиток ідей та уявлень про предмет цивільного права в дореволюційний час та в радянський період

Громенко Ю. О.,
студентка ДІВС МВС України

Сучасна цивілістика започаткована ще з часів Стародавнього Риму. Римське приватне право (*jus civile*), яке регулювало відносини між римськими громадянами-квірітами, значну увагу приділяло таким інститутам, як право власності, право на чужі речі, зобов'язальне право, спадкове право та іншим. Саме на підставі римського приватного права сформувалось цивільне право багатьох європейських держав. Так, воно застосовувалось майже в усі часи в Італії, широке визначення дістало в Іспанії, Франції, Німеччині. Цивільний кодекс Наполеона 1804 року, Німецьке цивільне уложення (BGB), що набрало чинності 1 січня 1900 року, нове цивільне законодавство інших європейських держав розроблялися та приймалися на основі ідей, поглядів, конструкцій і положень римського приватного права.

Паралельно з формуванням цивільного права в Західній Європі, йшло становлення цивільних правовідносин в Російській імперії. У 1810 році вийшов проект Цивільного уложення, складений М.М. Сперанським, в якому поряд з використанням кодексу Наполеона, римських джерел були втілені самобутні ідеї, викликані специфічними російськими історичними умовами [4, с.64].

Таким чином, можна сказати, що на початку дев'ятнадцятого століття в Росії цивільне право відокремилось від загальної системи права, почали розвиватися ідеї стосовно предмету цивільно-правового регулювання.

Громенко Ю.О. Розвиток ідей та уявлень про предмет цивільного права в дореволюційний час і радянський період. *Підприємництво, господарство і право*. 2002. №4. С. 31-33.

З приводу цього доцент Санкт-Петербурзького університету Кронід Малишев писав, що цивільне право має справу з приватними правами в громадянському суспільстві. Під “громадянським суспільством” він розумів сукупність всіх побутових відносин між людьми, починаючи з первинної їх форми, сім'ї та роду, й закінчуючи державним і міжнародним союзом. В свою чергу приватні цивільні відносини К. Малишев поділяв на дві групи: особисті та майнові. Приватними правами в обох видах відносин є ті, які пов'язані з певною особою внаслідок якогось факту, визнаного підставою права (*ex facto oriturus jus*). Майном же називаються всілякого роду цінності, які увійшли у володіння тієї чи іншої особи через придбання, тобто як матеріальні речі й права участі в них, так і права на послуги інших осіб, права на власні промислові дії (авторське право і т. п.) та становище в господарстві (право на фірму тощо) [5, с.1-3].

Але вже на початку двадцятого століття навколо питання про предмет цивільного права починають точитись суперечки. Існувала думка, що в область цивільно-правового регулювання входять особисті, сімейні та майнові відносини. Разом з тим деякі юристи обмежували область цивільного права тільки майновими відносинами, звужуючи навіть їх, указуючи на власність і зобов'язання, як на спеціальний предмет цивільного права. Проте, пануюча до цього часу в юридичній літературі думка вважала права особистості, до яких належать право на життя, свободу, честь, продукти праці, твори різних видів духовної діяльності, тільки пропозицією інших прав, а не самостійними правами і, опираючись на те, що вони охороняються переважно в порядку публічного права, переводить їх в область останнього [3, с.82-83].

Вважаючи речеві і зобов'язальні відносини виключно майновими, домінуюче вчення виходить із того, що предметом цивільного права регулюються тільки ті відносини, які можуть бути переведені в гроші. Це припущення являє собою *petitio principii*: все, що не знаходить грошового

Громенко Ю.О. Розвиток ідей та уявлень про предмет цивільного права в дореволюційний час і радянський період. *Підприємництво, господарство і право*. 2002. №4. С. 31-33.

еквіваленту, виключається із цивільного права тому, що останнє регулює тільки майнові відносини. Діставши пануючого значення з часів Савін'ї і Пухти, ця думка стала визначати практику німецьких судів і проникати до нас, де зустріла завзятих захисників в особі Д. Мейера, В. Умова, К. Кавеліна. Отже, і наша судова практика керувалася в більшості випадків цим же принципом. Виникає питання щодо визначення підстав цих дій. Очевидно, з однієї сторони, вони мають свій вираз в деяких загальних висловлюваннях римських юристів, а з іншої – в тій обставині, що цивільне право, ніби, і дійсно не має засобів для захисту немайнових відносин із-за того, що останні не можливо виразити у грошовому еквіваленті [3, с.84-87].

Що стосується судової практики в Англії, Франції, Бельгії, Швейцарії, то вона вже давно трималась протилежного погляду і включа немайнові відносини в область цивільного права.

Отже, в дореволюційний час вченим-юристам не вдалося знайти компроміс з приводу предмета цивільного права, і це питання залишилось актуальним і для дослідників радянського періоду.

В правовій науці 20-х років панував погляд на цивільне право як на право, яке регулює всю систему майнових відносин в суспільстві. При цьому нерідко його називали господарським правом, пояснюючи це тим, що після виділення із цивільного права сімейного права як самостійної галузі права його предметом став виключно господарський обіг. Іноді до поняття господарського права поряд з цивільним правом відносили земельне, трудове право і навіть адміністративно-публічне право.

На початку 1929 року П. І. Стучка проголосив теорію так званого двусекторного права: господарсько-адміністративного та цивільного. Згідно цієї теорії господарсько-адміністративне право регулює відносини усередині соціалістичного сектору, засновані на підпорядкованості і плановості. Відносини приватних власників між собою і почасти міжсекторні відносини складають предмет цивільного права. Якщо сфера дії господарсько-

Громенко Ю.О. Розвиток ідей та уявлень про предмет цивільного права в дореволюційний час і радянський період. *Підприємництво, господарство і право*. 2002. №4. С. 31-33.

адміністративного права з ростом соціалістичної власності розширюється, то цивільне право в зв'язку із знищенням приватної власності при соціалізмі відмирає. Відповідно пропонувалось підготувати і прийняти два окремих нормативних акта: Основи цивільного законодавства СРСР та Господарсько-адміністративний кодекс. Отже, це була перша пропозиція в історії радянського права за класовими підставами розділити цивільне право на дві самостійні частини [6, с.15]. Але теорія П. І. Стучки не вплинула на законодавчу діяльність держави, і в 1931 році її піддав критиці Л. Я. Гінзбург, після чого вона практично зійшла зі сцени.

Замість неї з'явилася теорія єдиного господарського права, яка знайшла більш послідовне вираження у двотомному курсі господарського права під редакцією Є. Б. Пашуканіса і Л. Я. Гінзбурга, виданому в 1935 році. Прибічники розглядаємої теорії до поняття предмету господарського права включали як майнові відносини між організаціями, так і відносини з участю громадян. Насправді, коли вживали термін господарське право, мали на увазі цивільне право, але з недооцінкою особистості громадянина в майнових відносинах при соціалізмі [6, с.16].

У 1936 році була прийнята Конституція СРСР, в якій важливе місце займали права громадян, і вже у 1938 році на Першій всесоюзній нараді з питань науки радянського права теорію єдиного господарського права визнали не відповідною загальній системі радянського права.

Стаття 14 Конституції СРСР 1936 року передбачала прийняття загальносоюзного цивільного кодексу. І тому, перш за все, необхідно було сформулювати наукове визначення предмету цивільно-правового регулювання. При цьому найбільш складним було питання про критерії відмежування майнових відносин, які регулюються цивільним правом, від майнових відносин, які входять в предмет інших галузей права, насамперед, адміністративного права.

Громенко Ю.О. Розвиток ідей та уявлень про предмет цивільного права в дореволюційний час і радянський період. *Підприємництво, господарство і право*. 2002. №4. С. 31-33.

Значне зрушення у вирішенні цього питання мало місце в середині 50-х років. В підсумковій редакційній статті журналу “Радянська держава і право”, зазначалось, що предметом радянського цивільного права є майнові відносини соціалістичного суспільства, які спираються на існуючі в суспільстві форми власності, та пов'язані з ними відносини згідно дії закону вартості й закону розподілу за працею. В наступні роки серед цивілістів починає затверджуватися думка про те, що предмет цивільно-правового регулювання складають майнові відносини, обумовлені використанням при соціалістичній системі господарювання товарно-грошової форми. В такому вигляді поняття предмету цивільного права було закріплено в преамбулі Основ цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік [6, с.17-20].

Стаття 1 Основ, стаття 1 Цивільного кодексу Української РСР передбачали, що цивільне законодавство регулює майнові та пов'язані з ними немайнові відносини, також інші особисті немайнові відносини у випадках, передбачених законом.

Категорія майнових відносин є однією з найскладніших і ключових в науці цивільного права. В радянський період цивілісти так і не досягли необхідної єдності думок щодо сутності категорії майнових відносин. Всю різноманітність наявних позицій можна розділити на три загальні концепції.

“Юридична концепція”. Її суть полягає у визнанні того положення, що майнові відносини – це такі суспільні зв'язки, які виникають внаслідок володіння, користування, розпорядження речами та іншими продуктами трудової діяльності або внаслідок настання інших юридичних фактів і, як правило, спричиняють визнання або закріплення прав на зазначені об'єкти за визначеними особами, перехід цих об'єктів від одних осіб до інших [7, с.9].

“Вольова концепція” майнових відносин знайшла досить докладне і широке обґрунтування у працях С.М. Братуся, С.С. Алексеєва, В.П. Грибанова та інших дослідників. С.М. Братусь визначає майнові відносини як вольові відносини між окремими людьми і між окремими колективами з

Громенко Ю.О. Розвиток ідей та уявлень про предмет цивільного права в дореволюційний час і радянський період. *Підприємництво, господарство і право*. 2002. №4. С. 31-33.

приводу володіння, користування та розпорядження матеріальними благами – засобами виробництва і предметами споживання. Майнові відносини тісно пов'язані з виробничими, але не тотожні їм [2, с.5-6].

“Економічна концепція” знайшла своє вираження і розвиток в роботах С. І. Вільнянського, М. І. Бару, Д. М. Генкіна, Ю. К. Толстого, І. В. Федорова, О. А. Красавчикова. Прибічники цієї точки зору розглядають майнові відносини в якості різновиду конкретних економічних відносин, які складаються між окремими особами з приводу відомих матеріальних благ (засобів виробництва і предметів споживання). Вони також не ототожнюють виробничі відносини з майновими [7, с.10].

Поряд з вказаними вище загальними концепціями відносно сутності майнових відносин існує цілий ряд висловлювань, які близькі до тих чи інших поглядів. О. С. Іоффе, наприклад, спробував об'єднати економічну концепцію і вольову. Він визначає майнові відносини як такі суспільні відносини, які, будучи вольовим опосередкуванням виробничих відносин, мають певну економічну цінність через їхній зв'язок із засобами виробництва, предметами споживання або іншими продуктами праці людини [7, с.11-18].

В цей же час повертає до себе увагу питання про другий компонент предмету цивільного права – особисті немайнові відносини, виникаючі з приводу прав, невіддільних від особистості громадянина.

Серед немайнових відносин, які регулювало радянське цивільне право, можна виділити три умовні групи:

1) особисті немайнові відносини – соціалістичні суспільні відносини, які виникають з приводу немайнових духовних благ (честь, гідність, ім'я) і належать особі як такій й невіддільні від неї. О. С. Іоффе визначав особисті немайнові відносини як такі суспільні відносини, в яких виражається індивідуальність особистості й втілюється її морально-політична оцінка з боку соціалістичного суспільства [2, с.78-79]. Найбільш всебічні дослідження

Громенко Ю.О. Розвиток ідей та уявлень про предмет цивільного права в дореволюційний час і радянський період. *Підприємництво, господарство і право*. 2002. №4. С. 31-33.

з даної категорії прав були проведені К.А. Флейшиць, яка також вважала, що ці права на блага невіддільні від кожної особи як носія індивідуальних рис, здібностей, прагнень [8, с.5-6]. Докорінно інший варіант розглядаємих прав пропонував В. А. Тархов. Він вважав, що відносини з приводу благ, невіддільних від людини, є самостійним окремим від цивільного права предметом правового регулювання [6, с.21]. Слід зазначити, що специфічна риса цього виду немайнових відносин полягає в невідчужуваності вказаних духовних благ, у нерозривному зв'язку їх з особистістю. Наслідком цього є те, що дані нематеріальні блага не піддаються вартісній оцінці.

2) немайнові відносини, які виникають з приводу об'єктів творчої діяльності. До них відносять різні твори науки, техніки, літератури і мистецтва, в яких втілена творча діяльність особистості. На відміну від вказаних вище особистих немайнових відносин дані відносини характеризуються тим, що духовні блага, з приводу яких виникають ці суспільні зв'язки мають власне суспільне буття, яке не залежить від особистості як такої, хоча саме її творчим зусиллям вони зобов'язані своєю появою. Своєрідністю цивільно-правового регулювання даних відносин є те, що внаслідок останніх у автора відповідного твору поряд з немайновими правами виникають також деякі майнові права.

3) організаційні відносини, які не мають вже такого зв'язку з особистістю учасника відповідного суспільного відношення. На перший план в них виходить організуюче начало, яке виникає внаслідок немайнових акцій учасників даних суспільних зв'язків [7, с.18-20]. Значна частина організаційних відносин регулюється адміністративним правом, але це не виключає в цей же час актуальності вирішення питання щодо цивільно-правового регулювання тих організаційних відносин, які будуються на началах координації, тому що організаційні відносини, на думку проф. М. Агаркова, це "відносини влади і підпорядкованості" [1, с.63].

Громенко Ю.О. Развитие идей та уявлень про предмет цивільного права в дореволюційний час і радянський період. *Підприємництво, господарство і право*. 2002. №4. С. 31-33.

На основі вищевикладеного можна сказати, що існувало безліч точок зору, поглядів, ідей щодо предмету цивільного права, які відстоювались різними авторами, але, слід зазначити, що не було запропоновано таке рішення, яке б не викликало проти себе заперечень, і могло би бути безсумнівно прийнято. І сьогодні це питання залишається дискусійним, зокрема, потерпає подальшої розробки визначення цивільного права та господарського права, їх існування паралельно або тільки однієї галузі права, також питання щодо співвідношення корпоративного і цивільного права тощо. Вважається, що з прийняттям Цивільного і Господарського кодексів законодавець однозначно вирішить питання щодо співіснування цивільного права і господарського права, але наукова дискусія стосовно цього питання на цьому не припиниться, а імовірно за все буде тривати ще досить довго.

Література:

1. Агарков М.М. Предмет и система советского гражданского права // Советское государство и право. – 1940. - №8-9, – С.61-63.(Тут і надалі назва джерела на мові оригіналу).
2. Братусь С.Н. Предмет и система советского гражданского права. – М., Госюриздат, 1963. –197с.
3. Гамбаров Ю.С. Курс гражданского права. Т.1. Часть общая. – С.-Петербург, Типография М.М. Стасюлевича. Вас. остр., 5лин., 28., 1911. – 780с.
4. Иоффе О.С. Избранные труды по гражданскому праву: Из истории цивилистической мысли. Гражданское правоотношение. Критика теории "хозяйственного права". – М.: "Статут", 2000. – 777с.
5. Курс Общаго гражданского права Росіи. Сочинение Кронида Малышева доцента С.-Петерб. унив-та. Том 1. С.-петербург., Типограф. М. Стасюлевича, Вас. остр., 2л., 7., 1878. - 355с.

Громенко Ю.О. Розвиток ідей та уявлень про предмет цивільного права в дореволюційний час і радянський період. *Підприємництво, господарство і право*. 2002. №4. С. 31-33.

6. Развитие советского гражданского права на современном этапе /Н.С. Малеин, В.П. Мозолин, И.П. Прокопченко и др.; Под ред. В.П. Мозолина. – М., 1986. – 268с.

7. Сборник ученых трудов, вып. 13 (Теоретические проблемы гражданского права). – Свердловск, 1970. – 144с.

8. Флейшиц Е.А. Личные права в гражданском праве Союза ССР и капиталистических стран. – М.: Юридическое издат-во НКЮ СССР, 1941. – 208с.